

Манько Роман

Науковий керівник – Шаправський С. А., кандидат історичних наук, доцент

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ НАПИСАННЯ ЄВАНГЕЛІЙ

У даній статті розглядаються Євангелії у суспільно-політичних, економічних, історичних й текстологічних площинах для об'єктивного розуміння змісту, структури, положень Нового Завіту. Розгляд Євангелій у сучасному науковому та конфесійному світі зумовлений великим інтересом до вивчення Біблії у всіх її аспектах, з метою відображення цілісної картини контексту Священного Писання.

Ключові слова: *Іудея, Римська імперія, прокуратор, провінція, Євангелія, месіанські очікування, фарисеї, садукеї, есеї, зилоти, еллінізм.*

This article discusses the gospel in the socio-political, economic, historical and textual planes for an objective understanding of the content, structure and provisions of the New Testament. Review of the Gospels in modern scientific and religious world caused great interest in the study of the Bible in all its aspects in order to reflect the whole picture context of Scripture.

Key words: *Judea, Roman Empire, procurator, province, Gospel, messianic expectation, Pharisees, Sadducees, yesevi, Zealot, Hellenism.*

Християнство зародилось у Палестині і саме там відбулися головні події, зображенні у християнських біблійних Писаннях – у Новому Завіті. Ще задовго до панування Римської імперії, літом 332 р. до н. е. Палестину завоював Александр Македонський. Саме в цей час Палестина зазнає елліністичного впливу. Коли Александр Македонський помер у Вавилоні в 323 р. до н. е., почалася боротьба за владу між полководцями Александра, в результаті якої нові володарі – діадохи (з грецької «діадохос» – наступник) поділили завойовані території таким чином: Фракія і Понт відійшли до Лізімаха, Греція і Македонія – до Антипатра, Мала Азія і Сирія – до Антігона, Каппадокія (область у Малій

Азії) – Євмену, Єгипет – Птолемею, а колишня перська сатрапія Вавилон – до Селевка. До кінця IV ст. до н. е. в результаті інтриг, суперечок і військових дій Селевк захопив Північну Сирію, Месопотамію і далі на схід – Мідію. Так утворилося поряд з Птолемеївським Єгиптом сильна еллінізована держава – Сирія династії Селевкідів [8].

Вже в II ст. до н. е. політична цілісність монархії Селевкідів була порушена. Стали незалежними Іудея, Коммагіна, Емесса (сучасна Північна Сирія). Завойовники зберегли теократичний устрій в Палестині. Вони надавали вищому іудейському священству значну матеріальну та військово-політичну підтримку, забезпечивши тим самим його певну лояльність. У цей період виникли іудейські партії двох напрямків: елліністи і хасиди.

Протягом III – II ст. до н. е. між елліністичними державами невинно точились дипломатичні суперечки і військові дії через захоплені тією або іншою стороною території. Вже з II ст. до н. е. слабкі сторони, які вважали себе несправедливо ображеними, стали звертатися за підтримкою до нової могутньої рабовласницької держави – Риму. Так, Єгипет просив в 168 р. до н. е. допомоги у Риму, коли Селевкідський правитель Антіох IV почав наступ на столицю держави Олександрію. У війні 174 р. до н. е. Селевкідської Сирії з Іудеєю, Рим став на бік останньої і визнав її самостійність і незалежність від Селевкідів. Першою провінцією Риму стала Сицилія, яка була завойована у Карфагена в першій Пунічній війні (264 – 241 р. до н. е.). Далі до Риму була приєднана Сардинія (237 р. до н. е.), дві провінції в Іспанії (197 р. до н. е.), Македонія (146 р. до н. е.) і Африка (146 р. до н. е.). Азію не було захоплено силою, а було передано римському народу її царем в 133 р. до н. е. Трансальпійська та Цизальпійська Галлія були приєднані в 118 р. до н. е. Кірена була подарована Риму в 96 р. до н. е. Помпей приєднав Кілікію і Крит в 67 р. до н. е., а в 63 р. до н. е. він захопив Палестину і зробив її провінцією Сирії. За винятком самої Італії, більша частина Римської імперії складалась із територій, які перебували в складі провінцій. Існувало два типи провінцій: провінціями, які були порівняно мирні і лояльні щодо Риму, управляли проконсули, які відповідали перед римським сенатом (Діян. 13:7); більш неспокійні провінції були під владою імператора, який часто розташовував в них свої армії, дані провінції були під наглядом префектів, прокураторів чи пропреторів, які назначав сам імператор. До першого типу

відносились Ахайя, проконсулом якої був Галліон, під час візиту до неї Апостола Павла (Діян. 18:12). Палестина в часи Христа була під владою імператора, представником якого був прокуратор Понтій Пилат (Мт. 27:11). Після приєднання Сирії і Єгипту практично все Східне Середземномор'я потрапило під владу Риму. На південному березі Чорного моря продовжувала існувати невелика напівзалежна від Риму держава Понт [10].

На рубежі християнської ери в особливому положенні знаходилася Іудея: після смерті Ірода, Іудеєю правили імператорські чиновники – прокуратори, які прагнули повністю підкорити завойовану країну римській владі. Околиці Палестини римляни залишили в управлінні синів Ірода. Так, Галілея і Перея перебували під владою Ірода Антипи аж до 40 р. н. е., до його заміщення імператором Каліголою [6, с. 288 – 230].

Прокуратор в Стародавньому Римі означав взагалі керівну посаду. Певний клас прокураторів мав відношення до імператорських провінцій; прокуратори іншого класу, подібно до квесторів сенатських провінцій, завідували фінансовою частиною (*fiscus provincialis*). Для військових цілей існував особливий *procurator castrensis*, який завідував інтендантською частиною і видачою платні. Крім того, особливий чиновник завідував карбуванням грошей (*procurator monetae*). Крім провінційних прокураторів, які мали відношення до майна імператора, були *procuratores Caesaris pro legato*, які керували невеликими областями, що були віднесені до розряду імператорських провінцій (Каппадокія, Іудея, у яких Понтій Пилат був *pr. Caesaris pro legato*). Ці прокуратори були під контролем найближчого імператорського намісника (*legatus pro praetore*). Так, Понтій Пилат був підпорядкований сирійському наміснику. Прокуратура давалася на невизначений термін і оплачувалася платнею із скарбниці. Т. Моммзен відзначав, що намісники Іудеї за своїм призначенням мали називатися префектами. Префектами у римлян спочатку називалися команди допоміжних кінних і піших загонів, а з часів Августа – посадовці військово-адміністративної частини. Положення прокураторів мало чим відрізнялося від положення інших намісників провінцій. Іудея з 6 по 70 р. належала до провінцій. Проте титул *procurator* майже не зустрічається в римській епіграфіці до 40 р. Це дає можливість припустити, що прокураторами римські намісники стали називатися після Іудейської війни. І дійсно, дії перших іудейських намісників показують, що вони не належали

до числа тих підлеглих імператорському легату прокураторів, які відали лише фінансовими справами, а швидше, були вищою інстанцією в судочинстві і в управлінні армією [4, с. 344].

Римських чиновників до Іудейської війни мало цікавили як іудаїзм і його обрядова система, так і матеріальний добробут країн-провінцій. Економіка стрімко занепадала, а разом з цим зростала активність різноманітних повстанських груп. У період, що безпосередньо передував повстанню, римську адміністрацію очолювали люди жорстокі і некомпетентні, які майже не звертали уваги на потреби і настрої провінціалів. Тацит розповідав про те, що намісник провінції в мирний час займався, головним чином, судовою діяльністю, народними зборами та засіданнями міських рад. За даними Йосипа Флавія, римські намісники в Іудеї мали верховну владу і повноваження в усіх питаннях, «також у праві над життям і смертю громадян» [3, с. 27].

Резиденцією римських намісників в Іудеї було місто Кесарія, а в Єрусалим намісник відправлявся лише під час великих єврейських свят, щоб вжити особливих заходів безпеки на випадок можливих антиримських виступів, що спалахували найчастіше під час свят. Римляни часто оголошували столицею провінції не історичний центр даної країни, а спеціально створене ними поселення. Кесарія – також римське поселення, яке спочатку називали Турріс Стратоніс і перейменоване Іродом Великим на честь Цезаря Августа. Невідомо, наскільки були регулярні поїздки намісника на територію провінцій [5, с. 47].

Намісник імператорської провінції в будь-якому ранзі мав вести правосуддя, здійснювати нагляд за релігійним життям і станом храмів, контролювати збір податків, стежити за безпекою території. Вище військове командування Іудеї – військові трибуни – допомагали намісникам у здійсненні його судових повноважень. Ще потрібно звернути увагу на те, що правитель Іудеї займав підлегле становище по відношенню до легату Сирії, а сама Іудея була частиною цієї провінції. І. Ш. Шиффман підкреслював залежність Іудеї від Сирії саме у військовому відношенні [7, с. 47 – 60]. Намісники імператорських провінцій залежали безпосередньо від імператора і отримували свої повноваження на термін, який визначав тільки він. Будучи заступниками принцепса в його володіннях, вони володіли делегованими і військовими повноваженнями, були командирами військ на довірній їм території, і володіли всією повнотою адміністративної та

цивільної юрисдикції в провінції. Намісник в будь-якому випадку повинен був залишатися насамперед провідником римської політики, представником римських інтересів [9].

Необхідно провести розмежування між юридичними та фактичними втручаннями сирійських намісників у внутрішні справи Іудеї. Легат Сирії втручався в справи на даній території тільки у випадках виникнення там надзвичайних ситуацій або серйозних заворушень. Таким чином, намісник Сирії в I ст. н. е. здійснював вищий нагляд за владою провінції Іудеї.

Після початку Іудейської війни (66 – 73 pp.) Іудея була остаточно звільнена від опіки сирійських намісників і передана під управління особам з сенаторського стану [5, с. 245 – 248].

Податковий гніт, насильницькі акти романізації викликали серед народів Передньої Азії і Єгипту не тільки антиримські повстання, але й пророцтва про швидку загибель Риму, прихід божественного рятівника (Месії) і торжество неможливих «праведних». Особливо посилювалися антиримські настрої в Іудеї, де римляни стали втручатися в релігійне життя населення. Нестабільність внутрішньо-політичного становища в Іудеї стали приводом до виникнення народних повстань, які розпочалися в Кесарії і незабаром перекинулися до Єрусалиму. Проте конфлікт між релігійно-політичними партіями іудеїв і місцевим населенням, з одного боку, та римською владою, з іншого, поглиблювався. Нерідко зневажалися національні та релігійні почуття євреїв. Наприклад, імператор Калігула звелів встановити власні статуї в Єрусалимському Храмі. Іудейські пророки переконували народ, що незабаром має з'явитися очікуваний цар – Помазаник Божий (Месія), й тоді настане кінець римському пануванню. Народ знаходився під подвійним чи навіть потрійним гнітом: митарі стягували з нього імператорські податки, Єрусалим брав свою десятину, а місцеві землевласники притискали селян. Але люди вірили, що рано чи пізно переможе справедливість. Для зрозуміння історико-літературного контексту Нового Завіту необхідні хоча б елементарні знання з іудаїзму. Книги Нового Завіту, окрім двох, були написані євреями. Вчення Нового Завіту про Бога, людину, гріх, спасіння, закон, благодать, молитву та про багато інших речей з віровчення іудаїзму беруть певне трактування з Старого Завіту. Християни були спочатку відомі як «назарейська секта» (Діян. 24:5 – 14), тому що їх рахували течією іудаїзму. Сам Ісус – головна постать Євангелій – був іудеєм, родився в єврейській сім'ї (Мт. 1:16), був

обрізаний як всі єврейські діти (Лк. 2:21), і протягом всього життя Він дотримувався єврейських свят і традицій.

Серед релігій Римської імперії в I ст. н. е. іудаїзм займав виняткове місце. Він був національною релігією і, виникнувши в єврейському середовищі, не обмежувався тільки ним, тому що прозелітів нараховувались сотні. Іудаїзм не був культом, що підкреслював поклоніння Єдиному Богу. На відмінну від інших релігій, він був суворо монотеїстичним в тому значенні, що його прихильникам не дозволялось вклонятись іншим богам чи припускати їх існування як таких. Більша частина народних релігій того часу була заснована на передані чи містичних інтуїціях. Іудаїзм базувався на Божому одкровенні, записаному в Священному Писанні. Характерними рисами іудаїзму були жорсткий монотеїзм та ідея богообраності єврейського народу, поєднаного з Богом узами Завіту. Спасіння від страждань уявлялося як втручання трансцендентного Бога в земну історію. Його мав здійснити посланець Бога – цар-помазаник, що походив з роду царя Давида. Месіаністичні та есхатологічні мотиви живилися постійним політичним і соціально-психологічним напруженням у Палестині у II ст. до н. е. – II ст. н. е., що підтримувались діяльністю пророків [4, с. 67 – 69].

Іудаїзм в I ст. був, головним чином, результатом вигнання. До полону народи Ізраїлю та Іудеї лише періодично були вірними закону. Як приклад можна розглянути IX ст. до н. е., коли все Північне царство вклонялось язичницькому богу Ваалу. Поки єврейський народ жив в Палестині, оточений могутніми і багатими сусідами і, перебуваючи під їх впливом, він часто залишав Бога своїх батьків і вклонявся чужим богам. Пророки часто протестували проти цієї тенденції, яка ще виникла під час перебування єврейського народу в пустелі (Числ. 25:1 – 3) і продовжувалась до періоду вигнання і плену [8].

Іудаїзм почав формуватись ще в часи Вавилонського полону в VI ст. до н. е. На зміну змушеному припиненню жертвоприношень почалось активне вивчення Закону. Під час реформ Іосії Закон читався всьому народові (2 Пар. 34:29 – 30). Щоб об'єднати народ навколо вивчення Закону в різних частинах світу, де могли зібратися більше десяти осіб, були установлені синагоги. До них збирався люд для молитви і вшанування суботи. Галілея, що в часи Маккавеїв була більш язичницькою, за життя Христа була наповнена синагогами. Кожною синагогою керував на-

чальник (Мр. 5:22), який, напевно, обирався з старшин способом голосування. Начальник вів службу в синагозі, був наставником в суперечках (Лк. 13:14). Прислужник синагоги відповідав за господарство синагоги. В його обов'язки входило попереджати жителів про початок суботи в п'ятницю після обіду і попереджувати про кінець суботи. При синагогах створювались школи. Навчання було обмеженим, але з ретельним вивченням Закону. Ще до школи дитина вчила єврейське кредо Шема (Втор. 6:4), на яке посилався Ісус, коли його спитали, яка найголовніша заповідь в Законі (Мт. 22:35 – 38). Закон був стержнем шкільної програми. У євреїв також заохочувалось навчання ремеслу. У равинів була приказка: «Хто не вчить сина ремеслу – той виховує грабіжника». Євангеліє говорить, що Ісус Христос був теслею (Мр. 6:3) чи, можливо, каменярем, тому що грецьке слово «тесля» може означати будівника чи каменяра [10].

Важливе місце в іудаїзмі займав культ храму. Перший храм Соломона був зруйнований, коли Єрусалим був пограбований і спалений військами Навуходоносора в 586 р. до н. е. Другий храм був побудований в період відновлення, про нього пишуть Аггей і Захарія. Про історію цього храму відомо небагато. У 168 р. до н. е. Антіох Епіфан розграбував і осквернив його, помістивши в ньому жертвник олімпійському богу Зевсу. Його полагодив і очистив Іуда Маккавей. Так храм простояв до 63 до н. е., коли Помпей захопив Єрусалим. І знову храм був пограбований, на цей раз Красом у 54 р. до н. е. У 37 р. до н. е. місто було взяте Іродом Великим, при якому деякі будівлі храму були спалені. На вісімнадцятому році свого правління (20 – 19 рр. до н. е.) він розпочав реставрацію і будівництво храму. Святилище храму було відновлене вже через півтора року, але зовнішні роботи і добудова галерей не були виконані до 62 чи 64 р. до н. е. Коли вороги Ісуса сказали, що храм будеться сорок шість років, вони мали на увазі, що роботи в ньому ще продовжуються (Ів. 2:20). Східна арка храму була відома під назвою притвору Соломона (Ів. 10:25; Діян. 3:11; 5:12). Римляни дозволяли євреям утримувати свою поліцію для охорони порядку на території храму. Головний офіцер поліції називався «стратегос» або «начальник охорони храму» (Діян. 4:1; 5:24 – 26). Храм був головним центром поклоніння в Єрусалимі [9].

Центральне місце в іудейській вірі посідало стійке вірування в єдиного Бога. На противагу язичницькому світу, де вклоняли-

ся багатьом богам, іудеї ревно сповідували переконання з Повторення Закону 6:4 «Слухай, Ізраїль: Господь Бог наш, Господь один». Язичники часто звинувачували євреїв в атеїзмі, але не тому, що вони відкидали існування якого-небудь бога, але тому, що вони постійно заперечували існування будь-якого божества за винятком свого. Наголос робили іудеї на те, що Бог являється їх Отцем. Тому початкова фраза молитви Господньої «Отче наш, що суший на небесах» не була чимось новим для них. Ісаїя звертався до Бога: «Тільки Ти – Отець наш». Головною ціллю кожного віруючого було виконання Божих заповідей, і збереження всіх зазначених для народу законів, а саме: обрізання, дотримання суботи, річних свят, поклоніння в синагозі та інших. Гріх в розумінні євреїв означав, в основному, неправильне відношення до одкровення Божого закону. Відношення євреїв до закону виражено в Новому Завіті (Мт. 19:16 – 22) [8, с.400].

В іудаїзмі було відомо кілька сект. Всі вони дотримувались Закону, але по-різному тлумачили його, коливаючись від лібералізму до раціоналізму, від містицизму до політичного опортунізму.

Найчисленнішою і найбільш впливовою сектою в новозавітні часи була фарисеї. Їх назва походить від дієслова параш, що означає «відокремлюватись». Вони були послідовниками іудаїзму, які намагались виконати кожне положення усного та письмового Закону. З'явились фарисеї, як окрема група, після періоду Маккавеїв в 155 р. до н. е. Їх богослів'я ґрунтувалось на всьому каноні Старого Завіту, який включав закон Мойсея, Пророків і Писання. В інтерпретаціях вони використовували алегоричний підхід для застосування принципів Закону. Вони практикували обрядові молитви, пости і ретельно відраховували десятину від своїх доходів і майна (Мт. 23:23; Лк. 11:32). Фарисеї суворо дотримувались шанування суботи, тому зцілювання хворих і зривання колосся вважалось порушенням Закону (Мт. 12:1 – 2). Новий Завіт часто описує фарисеїв як релігійних лицемірів. Найбільші вчителі талмудичного іудаїзму – такі, як Гилель, рабин Йоханан бен Закаї і рабин Аківа – були фарисеями. На відмінну від своїх опонентів – саддукеїв, фарисеї вірили в потойбічне життя, у якому Бог винагороджує праведних і карає грішних. Вони вірили в прихід Машаха (Месії), який принесе епоху загального миру і поверне єврейський народ з чотирьох кінців світу до країни Ізраїлю. Вони визнавали, на перший погляд, парадоксальну

ідею про те, що людина повністю вільна у своєму моральному виборі, хоча Бог знає кожну деталь майбутнього [3, с. 255].

Саддукеї належали до заможних верств: багато хто з них були священиками Храму. Хоча саддукеї також мали свою традицію виконання законів Тори, вони відкидали Усний Закон фарисеїв і близько підійшли до біблійного фундаменталізму. Наприклад, вони буквально тлумачили принцип «око за око» і відкидали віру в загробне життя, оскільки про неї в Торі не сказано. Їх релігійним осередком був храмовий ритуал і жертвоприношення. Фарисеї скаржилися, що саддукеї одержимі цими питаннями: «(Ритуальна) нечистота ножа (що використовується для жертвоприношень в Храмі) була для них гірше, ніж саме вбивство» (Тосефта, Йома, 1, 10). На жаль, не збереглося жодних текстів саддукеїв, тому все, що ми про них знаємо, виходить від їх опонентів – фарисеїв. Саддукеї зникли після зруйнування Храму в 70 р. Їх релігійне життя було, мабуть, настільки зосереджено навколо Храму, що його руйнування, позбавило їх існування будь-якого сенсу. Деякі вчені вважають, що релігійна практика середньовічних караїмів (секта, що також заперечує Усний Закон) частково базувалася на вченні саддукеїв [4, с. 134 – 136].

Секту есеїв найдоречніше охарактеризувати як аскетичне та дисципліноване угруповання, що мешкало в пустелі неподалік Мертвого моря. Більшість громад есеїв склалися з неодружених чоловіків, тому їх існування прямо залежало від постійного припливу новонавернених. На відміну від саддукеїв, есеї не хотіли мати нічого спільного з Храмом і, схоже, вважали, що він знечищений саддукейськими священиками. Есеїські громади дуже суворо дотримувались законів чистоти й нечистоти: ритуальне омовіння було для них чи не найголовнішою церемонією. Есеї не терпіли інших думок і виганяли з свого середовища порушників правил громади. На загальну думку, це покарання було рівнозначне смертному вироку для тих, хто продовжував вірити, що єдиною ритуально чистою їжею може бути лише та, що приготовлена в їх громаді. Як тільки це джерело їжі перекривалося, вигнанці вмирили голодною смертю. Правила есеїв були схожі на чернечі. Члени громади споживали їжу спільно і в повному мовчанні (за винятком молитви на початку і наприкінці трапези). У них не було своїх особистих приміщень, вони віддавали громаді всі свої доходи.

Серед сект, що жили в пустелі, була ще одна, яку називають сектою Мертвого моря. Про її існування стало відомо лише в 1947 р., коли пастух-бедуїн виявив її свитки в кумранській печері. Сувої дають підставу припускати, що це було радикальне відгалуження есеїв [4, с. 245].

Зилоти не були релігійною сектою в тому значенні, в якому були фарисеї і есеї. Вони були націоналістичною групою, які пропитували визволення від римського гніту шляхом насилля. Можливо, зилоти і були тими розбійниками про яких говориться в Діян. 21:38. Один з учнів Ісуса на ймення Симон належав до них, про що говорить його ім'я (Лк. 6:15; Діян. 1:13) [9].

Релігійне і політичне життя іудеїв, перемістившись в діаспору, було децентралізоване. Центром релігійного життя стала синагога або бейт-га-кнесет – зібрання віруючих членів кагалу – місцевої громади євреїв у розсіянні. Не дивлячись на те, що Палестина була батьківщиною євреїв, в Римській імперії значно більше євреїв жило за межами Святої Землі. Вони знаходились майже в усіх великих містах. Розсіяння євреїв почалося після полону Північного Царства в 721 р. до н. е., коли ассирійський цар Саргон переселив жителів Ізраїлю із їх країни в нові колонії Ассирії. Єврейське населення швидко розповсюджувалося в Римській імперії. Привезені Помпеем в Рим раби з Палестини зрештою здобули свободу і розселились на правому березі річки Тібри. При Юлії Цезарі і Августі їм дали законні права. В розсіянні були дві чітко виражені групи: євреїсти і елліністи. Євреїсти згадувались Апостолом Павлом, який вважається був одним з них. Він говорить, що був «обрізаний восьмого дня, з роду Ізраїлю, з племені Веніамінового, єврей із євреїв» (Фил. 3:5). Власне «євреїстами» були ті іудеї, які не тільки зберегли віру іудаїзму, але й говорили по-давнієврейськи і арамейськи, дотримувались єврейських звичаїв. Набагато більшою була кількість євреїв-елліністів, які прийняли греко-римську культуру і перестали бути євреями в усьому, крім питань віри. Вони говорили грецькою мовою, або мовою країни проживання, переймаючи й деякі звичаї. Синкретичні моменти з'явилися в їх богослужіннях, як прикладом є синагога в Дюра-Європосі на Євфраті, де язичницька міфологія відображена в мозаїці і розписі стін. Обидва класи євреїв згадуються в книзі Діян Апостолів в шостому розділі, коли розділення між ними починає загрожувати єдинству церкви [10].

Події, що зображені в Новому Завіті, та літературні особливості викладу Євангелій відповідають історичній дійсності суспільно-політичних умов Іудеї у складі Римської імперії. Іудея була провінцією Римської імперії, нею управляв прокуратор, який був підпорядкований сирійському наміснику. Тому для правильного герменевтичного розуміння Священних Текстів слід враховувати суспільно-політичне середовище в якому вони створювались.

Список використаних джерел та літератури:

1. Брюс М. Мечгер. Текстология Нового Завета / Брюс М. Мечгер. – М.: Библиейско-богословский институт св. Апостола Андрея, 1996. – 334 с.
2. Головащенко С. І. Біблієзнавство. Вступний курс: Навч. Посібник / Головащенко С. І. – К.: Либідь, 2001. – 496 с.
3. Головащенко С. І. Історія християнства: Курс лекцій / Головащенко С. І. – К.: Либідь, 1999. – 350 с.
4. История древнего Рима: учебн. для вузов / [Под ред. В. И. Кузищина]. – [3-е изд., перераб. и доп.] – М.: Высш. шк., 1994. – 366 с.
5. Лубський В.І., Лубська М.В. Історія релігії: Підручник / Лубський В.І., Лубська М.В. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 696 с.
6. Мень Александр. История религии (в поисках пути, истины и жизни) / Мень Александр. – М.: Мирос, 1994. – 184 с.
7. Ренан Э. История веков христианства. Жизнь Иисуса. Апостолы / Ренан Э. – М., 1991. – 518 с.
8. Крушило Ю. С. Хрестоматия по истории древнего мира : [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/studio/2009/13/ep25.html>
9. Палестина : [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000192/index.shtml>
10. Первоначальное государственное устройство Рима : [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.i-u.ru/biblio/archive/shulga_kognitivnaja/04.aspx